

Ђоко Д. Пејовић

ЗНАЧАЈ ТЕРИТОРИЈАЛНОГ ШИРЕЊА ЦРНЕ ГОРЕ ЗА ЊЕН КУЛТУРНИ РАЗВИТАК

Побједама у рату против Турске 1876—1878. Црна Гора се осјетно проширила (добиањем нових 4300 km² према 5175 km², колико их је раније имала) и, најзад, Берлинским уговором постигла међународно признање. Тиме је она, у ствари, обезбиједила свој опстанак као држава, стекла основне услове без којих не би могла имати улогу какву је имала до краја првог свјетског рата у политичком, војностратегијском, привредном и културном погледу. Неколико градова и плодно тло око њих, које су Црногорци, подразумијевајући и Брђане, неколика вијека гледали као територију турског поробљивача, нашли су се, најзад, у границама независне земље, омогућујући јој да учини историјски крупан корак напријед у свом цјелокупном унутрашњем животу. Турски пут од Скадра преко Подгорице, Служа и Никшића ка Херцеговини и Босни није више крњио њену независност. Тиме је дошао крај времену кад се и товарима непријатељских војних и трговачких каравана морала утољавати глад Катуњана а и других сусједних племена. Сада је жито Зетске равнице могло бити продавано само Црногорцима. Излаз на море, у свијет, иако органичаван контролом Аустро-Угарске, представљао је изванредно значајан догађај у животу проширене државе (у трговини, политици и култури). Црна Гора се за море одавно борила и веома настојала да га учини чиниоцем свог развитака. Насељавањем Никшића, Служа, Подгорице, Жабљака, Колашина, Бара и Улциња са околином рјешавала су се многа питања, остварили нови друштвени процеси, стицала нова сазнања и стварали услови за нова опредјељења. Добиањем подручја са повољнијом климом повећали су се изгледи за богатију љетину и мању глад. Вријеме ратовања и, тако рећи, свакодневних турских упада и чаркања на граници претвара се у вријеме безбједнијег рада. Добиањем градова и градског становништва могли су да започну

процеси друштвеног развитака својствени модернијој држави. Промјене у структури становништва ослобођених градова, посебно у односу на друштвени положај и племенску припадност, и тенденције у животу земље уопште то најјасније потврђују. Реформом врховних органа државе (подјелом надлежности између управне и судске власти), оснивањем министарства и јединствених органа власти у десет округа (нахија) рјешавана су све бројнија питања проистекла из промјена у земљи.

Стварањем јединствене територије, економским јединством земље и њеног тржишта, уз све друге чиниоце неопходне за развитака државе, обезбијеђени су најважнији услови и за културну активност на ширем плану, за надградњу која је и саржином и формом одражавала карактер друштвених снага.

*
* *
*

Свијест о држави као цјелини, од мора до Лима и Таре, и трајнијем миру подстицала је на смјелије кораке и у просвјетивању народа. Сталну неизвјесност сјутрашњег дана, посебно у граничним подручјима, потискивала је спокојност и веће поуздање у себе и своје снаге за организовање и интензивнијег духовног живота. Напори на развијању образовања и културе народа, иако са мало материјалних средстава и доста споро, и контакти са организацијама у области културе других земаља, иако одвише скромни, поступно су отварали путеве афирмисању проширене државе. Почињу брже долазити до изражаја и даровитији појединци из разних подручја земље, жељни знања и науке, и неопходни разним службама знатно увећане државе. Пораст интелигенције осјећа се у свим областима живота.

Ослобођење Подгорице, главног трговачког мјеста и раскрснице у проширеној држави, имало је вишестран значај. Потребе ширења најбројнијег насеља у Зетској равници, које је у вријеме ослобођења имало више хиљада становника, на простору између неколико племена и нахија, главног пазара, којему је гравитирао читав југоисточни крај земље, повезаног трговином са Скадром, преко Скадарског језера и Бојаном са Црногорским приморјем, Боком Которском, јужном Италијом, Трстом, Венецијом и другим земљама — задовољене су оснивањем новог дијела града, Миркове Вароши (1886. године). По пројекту инж. Вармана нови дио насеља добио је широке улице, по типу панонских градова. Положај новог дијела вароши према старом, са двјема ријекама и путевима ка околини, правци улица и распоред кућа са баштама, као и велики трг на средини, у свему су одговарали потребама функционалности и обезбјеђивања хигијенских услова.

Досељеници из околних племена, у заједници са муслиманским становништвом, поријеклом из више црногорских племена, унапређивали су занате (терзијски, кујунџијски, обућарски, дрводјелски и други), развијали трговину, потпуније организовали градски живот. Сусрети на богатом пазару, на који је одређених дана долазило и до десет хиљада људи из ближе и даље околине, доносили су сазнања каква се раније, у несигурним условима живота, нијесу могла стицати. Развијенији пословни односи становништва из разних, донедавно турском влашћу раздвојених, дјелова земље карактерисали су живот, потребе и схватања најбројнијег црногорског насеља, својеврсне друштвене средине, припадника више вјероисповиједи, различитих занимања, навика и схватања. Процес њиховог повезивања пословним односима, сусједством и орођавањем бивао је све интензивнији, па је и културно све више значио.

У Никшићу, једином већем градском мјесту на широком сјеверозападном дијелу проширене државе, требало је одмах послвије завршеног рата стварати животне услове за мноштво досељеника из сусједних подручја, у првом реду из Херцеговине и Боке (углавном из Кривошија и Рисна), који су напуштали своје домове послвије устанка против аустроугарске власти 1882. године, потом из Катунске нахије и других околних племена. Заснивањем новог дијела вароши, по плану инжењера Сладеа, у прољеће 1884, стварани су много повољнији услови да се први проширени град у Црној Гори развије и као културни центар простране области. Жива привредна активност, нарочито трговаца и занатлија, који су вјештину пословања учили и у другим градовима, убрзо се почела осјећати и на пољу просвјећивања. Томе су погодивале везе са Боком Которском, одржаване преко Рисна, и дјеловањем трговаца, нарочито Шобајића, иницијатора више културних активности у Никшићу и мјестима у његовом подручју са којима су имали пословне односе (Велимљу, Грахову, Шавнику и другима). Велики број досељеника, из политичких или економских разлога, увелико је мијењао структуру становништва, у извјесној мјери ублажавао разлике по племенском поријеклу и подстицао рад на просвјећивању и бржој еманципацији грађана. Чињеница је да је то за друштвену средину у Никшићу карактеристичније него у неком другом тада ослобођеном црногорском граду. Свјеже снаге, људи спремни и способни за организовању и оригиналнији израз у сфери просвјећивања, доста рано су ударили печат животу овог све насељенијег мјеста. Изгледало је да се поједини иницијатори културног рада такмиче да и сами на томе пољу нешто створе (глумом, музичким инструментима, драмским текстом, пјесмом, па и добро одабраном књигом, која се није продавала у истој радњи са *сланином*). Насљеђе људи овога поднебља, помагано усвајањем културних вриједности у разним облицима и утицајима онога што је ства-

рано на Цетињу, у Мостару, донекле у Боки и другим крајевима, манифестовало се у све организованијем виду, са јаснијим видицима. Није без разлога Никшић понекад називан црногорском Атином. Примјери културних активности у Никшићу, не само у току прве двије деценије слободног развитка у њему, нијесу остали без одјека у другим мјестима земље. Могућности напретка у овој области и дјеловања на друге, свакако не само из Никшића, проистекле су из јединства територије проширене и међународно признате државе.

Убрзо послије проширења државе започело је грађење путева и мостова на главним правцима, па и између мањих центара, којима су повезивана ближа и даља мјеста ради трговине и промета уопште, кретања људи и свега онога што они могу носити, размјењивати међу собом и колико-толико утицати на начин живота, на свијест, навике и сазнања других. За првих неколико година путевима су повезивана за привреду и послове власти најважнија подручја земље. Гдје није могла започети градња колског пута, пробијан је крчаник, на примјер према Колашину и Трешњевику (1884). Бољим или слабијим саобраћајницама између донекле различитих климатских и мањих привредно-географских зона омогућивани су и тјешњи односи међу људима раније удаљенијих села и племена, у почему ипак друкчијих по материјалном положају, међусобним везама, искуствима са старим дијелом државе, основама наслеђа и традицијама.

Убрзо послије међународног признања земље бољи крчаник који је повезивао Црну Гору с Аустријом, с пазарима у Боки, и изванредно много значио у економском, друштвеном и културном погледу, не само за двије ближе нахије (Катунску и Ријечку) — замијењен је колским путем много већег значаја и за нова подручја земље, посебно за њихова градска насеља. Пловни пут од Ријеке Црнојевића и Плавнице, преко Скадарског језера, до Скадра и Бојаном, као и од Бара са даљим свијетом (извоз стоке и рибе) све више је значио и у културном погледу. У трговини се, познато је, учила и вјештина управљања људима и стицала способност сналажења и у сложенијим приликама. У њој се такође упознавала и пословност, толико значајна за рад у привреди, развијао смисао за ново у односима међу људима, отварали нови процеси као и нови видици и преносила сазнања, која су много бржом усменом и штампаном ријечју морала допријети и до оних који су у њима имали спореднију улогу. Изграђени путеви између подручја која је турска власт раздвајала представљали су један од одлучујућих чинилаца у просвјетном и културном развоју земље.

Поштанске станице, које су убрзо послије 1878. осниване, прво у Подгорици, Никшићу, Бару, Улцињу и Колашину, а

мало касније у Андријевици, Његушима, Грахову, Велимљу, Жабљаку, Боану, Лијевој Ријеци и Плавници — имале су, са колским путевима, изванредан значај за просвјетно и културно уздизање народа не само у овим мјестима. Унутрашњи поштански саобраћај са више служби и доста рано закључени уговори са неким европским државама о испоруци упутница, пакета, новина и других публикација, давали су полет жељи људи да се упознају са много чим до тада мало или нимало познатим. Одмах успостављене телефонске линије између Цетиња и Подгорице, Даниловграда, Никшића, Бара, Улциња и Колашина, потом и са још десет мањих мјеста, као и двије међународне, са Аустријом и Турском (преко Улциња), представљале су значјано средство повезивања и удаљенијих крајева земље и све бржег информисања о новом, важном за разумијевање и оријентисање људи.

Стварањем јединствене територије са градовима обезбијеђени су услови и за тјешње и садржајније односе староцрногорских и брдских племена, међу којима је политичко јединство постојало и раније. Привредно-географски и стратегијски значај градова, на правцу од Никшића, с једне, и Колашина, с друге стране, ка Бару и Улцињу, морао је много утицати на развитак становништва јединствене државне територије, коју је раније пресијецала турска војна и трговачка саобраћајница од Скадра ка Невесињу и Мостару, са утврђењима на Вељем брду, у Спужу, Никшићу и даље, и тиме доста погодвала одржавању затворености племена подловћенског и сјеверног подручја земље и сваког од њих посебно. Ослобођени градови, као пазари са знатно већим прометом потрошних добара, пољопривредних и занатских, и новца, потом и као политички и културни центри, имали су изванредно значајну улогу у повезивању племена јер су условили много бржи и вишестранији развитак земље и народа. У природи је пословних веза између припадника мање или више затворених заједница, у овом случају племена, да мијењају понешто, иако споро, у њиховим навикама и психичкој конституцији уопште. Истина је да су племена и даље чувала своја обиљежја, али се њихови бржи кораци ка еманципацији и култури, коју темељније може изграђивати јединственије друштво, не могу ничим оспорити. Поред осталог, то потврђује и чињеница да је број писмених, мушкараца и жена, у посљедњој деценији XIX вијека, и не само у непосреднијој околини градова, осјетно растао у поређењу са ранијим стањем, кад су градови били у турским рукама и кад пословање у њима, и у повољнијим околностима, није ни приближно могло имати обим као послје ослобођења. Подаци о писмености (прије свега способности читања и рачунања) у околини Никшића у томе погледу су нарочито карактеристични.

Послије ослобођења градова са њиховом непосреднијом околином, у којима су живјели и припадници исламског вјеро-

исповиједања, у не малом броју, морало се у свијести и односу Црногораца према њима нешто мијењати. Раније схватање о крсту и луни, као страшним симболима најдубљих и вјечно непомирљивих супротности у свијету, добра и зла, слободе човјека и народа и смрти у ропству јачега (чијем се тиранизму морало стати на пут), како се на то у дужој историји Црногораца, испуњеној непрекидним борбама за опстанак, морало гледати — није послије 1878. године могло имати основе. Потреба организовања равноправних односа, у оквирима међународно признате државе, са становништвом исламског исповиједања, постепено је превазилазила схватање према коме су турска угњетачка власт и турски држављанин, у овом случају муслиман, у много чему поистовећивани, без обзира на поријекло и друге чиниоце, који су се у новим околностима у свему морали узимати у обзир. Живот у градовима (Подгорици, Никшићу, Бару, Улцињу), карактеристичан по пословним односима једнако заинтересованих припадника свих вјера, све више је упућивао досељенике из старог дијела државе на потребу толерантности, разумијевања тежњи и интереса муслиманског и католичког живља, на неопходност заједничког живота у земљи у којој су сви они њени грађани, судионици њеног свестраног развјетка. Оваква, све брже стицана, искуства и сазнања представљала су, у односу на не много ранија гледања на људе другог закона и обичаја, значајан корак напријед и израженији вид еманципације.

Послије побједа у рату 1876—1878, проширења територије и међународног признања земље, међу првим питањима се поставило организовање разних служби државе, у циљу задовољавања њених најважнијих потреба и унапређивања живота народа, задуго ометаног у свом развјетку. Тежња да се ствара ново, у повољнијим унутрашњим и спољнополитичким околностима, и потреба да се афирмише тек призната балканска земља захтијевале су и стручне снаге способне да и у културном развјетку учине значајнији корак напријед. Раније искуство у овом погледу, стицано у ствари само на Цетињу, требало је у пунијој мјери, на ширем простору и са бројнијим снагама, развијати и остваривати обимнији програм културне активности. Одвише мало домаћих способних људи и три-четири образовања просвјетна и културна радника, који су раније дошли у Црну Гору, из Војводине и Далмације, нијесу могли задовољити ни минимум потреба на више подручја дјелатности, на којима је, у ствари, тек требало почети организовање рад. За проширење мреже основних школа морала се основати добра надзорничка служба, којој је требало повјерити и израду бољих уџбеника. Недостајали су просвјетни радници за организовање школа и руковођење њиховим радом, потом наставници за прву општеобразовну средњу школу (гимназију), коју је убрзо требало отворити на Цетињу за потребе читаве државе. Исти кадар морао

је помоћи и двјема раније основаним школама (Богословији и Женском институту). Способније снаге тражила је и Цетињска читаоница за више нових активности. Књажево настојање да што прије види на позорници своју *Балканску царицу* урбало је оснивање *Добровољног позоришног друштва* Читаонице, које се, благодарeћи доласку појединаца из Војводине и Далмације, убрзо осјетило и у другим градским насељима. Стварани су услови и за развитак музичке активности, искључиво уз помоћ стручњака изван земље. Почињале су рад библиотечке и музејске службе, прво на Цетињу, па, послје почетних искустава, и у другим градовима. Уређивачка и списатељска активност најистакнутијих *извањца* има, уз читаву њихову другу дјелатност, изванредно значајно мјесто у културној историји Црне Горе и Црногораца. Годишта *Гласа Црногорца* и књижевних часописа *Црногорке*, *Зете*, *Нове Зете*, *Луче* и каснијих, као и стручних (*Здравље*, под уредништвом Милана Јовановића Батута и других) то најбоље доказују. Држава са великим потребама народа у свим областима просвјете и културе једино се и могла помоћи толиким и таквим ангажовањем ученијих људи, чија је активност у пуној мјери била у служби општих интереса. Много чим културно значајним обиљежено је дјело: Сима Поповића, Милана Костића, Јована Павловића, Лазе Костића, Милана Јовановића Батута, Сима Матавуља, Јована Сундечића, Стева Чутурила, Илије Беаре, Божа Новаковића, Лука Зоре, Јова Љепаве и других, од којих су неки и раније радили у Црној Гори. Више њих је по неколико година живо учествовало у разним активностима на пољу културе (школству, народном просвјеђивању — и здравственом и привредном), у књижевном и позоришном исказу, а понекад указивало и на проблеме из области науке.

Сви су они с мање или више успјеха дјеловали на свијест људи из свих крајева земље: предавањима у школама на Цетињу, разним текстовима и на други начин. Тиме су, уз поступно повећану активност домаћих снага, осјетно доприносили препоруду у свим крајевима државе и јачали схватање о важности веза са другим југословенским народима којима су припадали. Чињеница је да су они својим радом били у могућности да изражавају тежње и интересе друштва у Црној Гори, које је било способно да разумије и цијени вриједност других народа и потребу најтешње братске сарадње са њима, тежећи, при томе, обогаћивању међусобних политичких и културних односа.

На знатно ширем подручју земље почеле су се оснивати нове школе и организовати бољи рад у њима. Настојање да се развије школство и на тек ослобођеној територији изразило се и доношењем *Закона о општој школској дужности* 1879. године, у коме је истакнуто да је настава обавезна и бесплатна и да су сва дјеца признатих вјероисповијести, исламске и римокатоличке, које у ранијим прописима није требало помињати, у све-

му равноправна са осталом. Потреба за већом активношћу на овом пољу условила је и доношење *Закона за основне школе* 1884. године, који је дуже примјењиван. Број основних школа убрзо се повећао за 26 (у Никшићкој нахији 8, Брдској 4, Зетској 7, Морачкој 3, Васојевићкој 2 и Приморској 2), а тиме је повећан и број ученика, посебно женске и муслиманске дјеце. Мало касније основана је и школа за албанску дјецу у Затријепчу. Ново у функционисању државе и у овој области живота свакако је имало осјетан значај, не само за школовање дјеце којој је то на овим подручјима раније било онемогућавано.

Оснивање школа за женску дјецу, прво на Цетињу а потом у Никшићу, Подгорици и Бару и касније женског одјељења у Улцињу, представљало је новину у школској политици овога доба. Првих година је женске дјеце било 5 до 7% свих ученика у земљи, а касније и до 15,7%. Поступна еманципација становништва на ширем подручју државе манифестовала се и на овај начин.

Школовање муслиманске дјеце, започето у Подгорици, Бару и Никшићу, на самом почетку уређивања проширене државе, организовано је 1881/1882. школске године и у Служу, а 1889/1890. и у Улцињу и Мркојевићима. Број дјеце је растао и опадао на зависности од задржавања или одласка њихових породица на туземну територију. У Подгорици и Бару било је мање прекида у њиховом школовању, а у Подгорици их је и највише похађало школу, до близу 70 (1886/87. школске године). Настојање црногорских власти да се школују и муслиманска дјеца, у свему равноправна са осталом, мотивисано је не само обавезама које су према њиховим породицама имале на основу одредбе Берлинског уговора, већ и увиђањем важности њиховог развитка у заједничкој држави.

Ослобођењем градова и стварањем јединствене територије земље створени су основни услови и за много богатију издавачку активност. Повећањем броја основних школа и отварањем Гимназије на Цетињу, за дуже вријеме једине средње општеобразовне школе за потребе читаве земље, поред десет година раније основаних Богословије и Женског института, знатно је повећано и побољшано издавање школских књига, уџбеничке литературе уопште. Много развијенијим радом на овом пољу, проблеми наставе, наставника и уџбеника, школства у цјелини, постављали су се у најпунијем значењу. Већи број школа и ученика све брже је утицао и на тираж књига које су им биле намијењене, како оних које су могле бити написане и штампане у Црној Гори, тако и оних које су набављане из осталих подручја српскохрватског књижевног језика. Ово је важило и за разна учила која су се у настави све више користила. У овом смислу су обавезивале и потребе за уџбеницима и наставним средствима у школама за муслиманску дјецу.

Организовање живота у ослобођеним градовима, у првоме реду у Подгорици, Никшићу и Бару, манифестовало се и оснивањем и радом читаоница са књижницама. Богато искуство Цетињске читаонице несумњиво је доста значило у активности ових нових просвјетних и културних институција, утемељених 1881. године, и у њиховом утицају на носиоце просвјетног рада на ширим подручјима државне територије, од мора до Опутних Рудина, Пиве и Комова. Иницијатива на овом плану у свему је одговарала положају и интересима истакнутијих носилаца политичке власти. Подгоричку читаоницу са књижницом, на примјер, основао је војвода Марко Миљанов, који је непуних десет година раније научио да чита и пише ћириличка слова. Састав редовних чланова-оснивача читаонице у Подгорици и још више у Никшићу најбоље показује колико су за рад на унапређивању просвјете и културе били заинтересовани носиоци привредног живота и управе, уз учитеље тек основаних школа. Грађани, трговци, занатлије и чиновници органа државне власти задуго су били и организатори рада ових првих просвјетних и културних установа, које су, поред школа, нарочито дјеловале међу одраслима. Убрзо су се за ове установе и посебна здања почела подизати, што се прије није могло ни замислити. По вејама са сличним институцијама у већим центрима српскохрватског језичког подручја, донекле познатој структури књижног фонда и укупној активности у градовима, као и у појединим околним мјестима, гдје су и њиховом иницијативом осниване друге, сасвим се јасно уочава улога књижница и читаоница у друштвено-политичком и привредном животу земље, која је поступно и са много тешкоћа морала да рјешава питања материјалног опстанка народа и афирмације у сваком погледу. Рад на ширем простору давао је оваквој иницијативи и активности пуно значење, јасан и у свему одређен смисао. Схватљиво је, онда, што су се и најугледније културне институције југословенских народа обраћале Цетињској читаоници као матичној установи и представнику свих других које се баве просвјетним и културним уздизањем народа на читавој територији земље.

Разграђивањем рада читаоница са књижницама култура се богатила и новим облицима активности, највише средствима позоришног и музичког изражавања. Рад *Добровољног позоришног друштва Цетињске читаонице*, нарочито његове прве и врло успјеле приредбе у Подгорици, подстакао је иницијативу за оснивање добровољних позоришних друштава читаоница у Никшићу и Подгорици, 1884. године. Свакако се радило о вишем степену схватања културе и рада у овој области, који су припадници грађанског друштва, нарочито Никшића и Подгорице, углавном трговци, занатлије и функционери управне и друге власти државе, највише подстицали и организовали (и приказивањем дјела Стерије Поповића, Гогоља, Л. Костића и других). То је несумњиво био и пут њиховог друштвеног афирмисања,

не само на подручју капетаније и округа у коме су дјеловали. По природи рада у овој сфери живота, у срединама сличних тенденција, примјер једне читаонице са књижном, добровољног позоришног или пјевачког друштва, каква су постојала у овим градовима, највећим у тек признатој држави, неодољиво је утицао на укупну активност сваког од њих посебно, свих заједно и подручја на којима се њихова активност највише осјећала. На примјер, одраније гајена пјесма и други облици музичког изражавања, не само међу муслиманским живљем у градовима, допирала је и до уха других и, уз остале видове културног рада, богатила њихов духовни живот.

Стварање јединствене територије државе са градовима и свестранија перспектива развитка њиховог становништва, које се нагло почело увећавати, условили су, уз остале чиниоце, и већу потребу за обнављањем старих и оснивањем нових часописа и листова. Пуних 12 година послје престанка излажења *Црногорке*, прилога *Црногорцу*, листа за забаву, књижевност и поуку, који је уређивао Симо Поповић 1871. године, дошло је до њеног обнављања, као књижевног листа-часописа под уредништвом Јована Павловића, ученог Војвођанина, који је много чинио и на овом пољу културног рада у Црној Гори првих година послје њеног проширења и међународног признања. Касније оснивани књижевни листови *Зета*, *Нова Зета*, *Луца* и други, с мањим и већим прекидима у излажењу, као и стручни часопис *Просвјета* и листови *Глас Црногорца*, који је под тим именом непрекидно излазио од 1873. године, *Невесље* и *Оногшт*, који су излазили у Никшићу — стално повећаваним тиражом и сарадњом из више мјеста земље — како-тако су задовољавали интересовање много ширег круга читалаца и репрезентовали културни живот Црне Горе у њеним односима са сусједним и другим државама.

Постепеним повећавањем броја издања у Црној Гори, тиража листова (недјељних, стручних и књижевних), уџбеника и других књига штампаних у нешто модернијим штампаријама (на Цетињу и у Никшићу), и све већом набавком разних публикација из више мјеста на српскохрватском језичком подручју — повећавао се и број књижара као самосталних радњи. Послије отварања књижаре и антикварнице Јована Павловића на Цетињу, у фебруару 1879, исте године су браћа Шобајићи основали књижару у Никшићу. Преношена поштанском службом превоза (дилижансом) и на коњу, књига је чешће допирала и у забаченија насеља. Кружење листова и књига, повећање броја школа и стручних курсева, ученика и образованијих учитеља, као и настојање органа власти да се пропагира гајење појединих пољопривредних култура (нарочито луцерке и шљива) — подстицали су, иако не тако брзо, све веће интересовање људи за ново и корисно.

Црна Гора у новим границама, са јединственом територијом и перспективама развитака, као међународно призната земља и снажнији фактор у политици на Балкану и у Европи, уз велике напоре да среди прилике у унутрашњем животу, да организује власт и унаприједи привреду и културу, обезбјеђивала је основне услове за свој опстанак и афирмацију. Благодареди заинтересованости и сарадњи других у организовању, прикупљању и систематизовању грађе о животу народа, било је омогућено и откривање нових вриједности, које је искуство доносило, које су живјеле у пракси друштвених односа и које је требало означавати и објашњавати као карактеристике живота у посебним привредно-географским, историјским и политичким условима. Постојање јединствене територије омогућавало је да се потпуније искажу богато искуство племена, њихов говор и лексика, својеврсни односи у њима и између њих. Захваљујући раније започетом прикупљању народног књижевног блага и кодифицирању обичајног права (1888), у Црној Гори су, последице Његоша и Вука, били могући нови кораци у прибирању и проучавању културне баштине. Тек ослобођени градови, са посебним обиљежјима становништва и живота у измијењеним политичким и другим околностима, скретали су пажњу мање или више спремних испитивача на своја искуства и сазнања, на тенденције у развиту и могућности укључивања нових снага, са својих и с других подручја, како би све ово добило свој израз и постало чинилац у конституисању схватања о себи, о већ оствареном и о ономе што треба даље развијати (примјер дјела Марка Миљанова и у понечему других). Научна мисао овога времена, везана углавном за српскохрватско књижевно подручје, за активност Српског ученог друштва, Магицу српску и Југославенску академију знаности и умјетности, није остала без резултата остварених и сопственим напорима. Везе државе, у којој је радило мало домаћих и не много више других стручњака, са развијеним институцијама у Београду и Загребу, изражавале су напоре ка новијим знањима о себи и путу свог развитака. Живо осјећање потребе и спремност да се удруженим снагама богати фонд науке о народу и његовом стваралаштву, о условима и путевима његове борбе и развитака, о специфичностима његовог живота, изграђиваних односа и институција — представљали су својеврсну одлику настојања Црне Горе последице 1878. године.

Прилагођавање досељеног становништва животу и односима у градовима са старосједјелачким муслиманским живљем, који је, највећим дијелом, долазио у њих и примао ислам из страха од крвне освете у околним племенима, — представља посебно питање. Досељеници, међу затеченим становништвом мање или више повезани понеким заједничким својством и традицијом, морали су дуже да задрже у посебним условима стицане особине, склоности и схватања. Побједници, жељни бољег

живота на добијеној земљи у непосреднијој околини града или у некој служби, нијесу могли тако брзо задобити повјерење раније насељеног становништва. Тиме је отежан процес препознавања онога што их је могло зближавати и на пословима чинити јединственијим. Нема сумње да је и вјера, „свијета неслога“, у свему томе имала удјела. Ипак, живот у приближно сличним околностима стварао је чвршће основе градског друштва, које се и у области образовања и културе почињало све отвореније и у понечему богатије изражавати, прихватајући нова знања, путем писане ријечи и на други начин, и дјелујући својим укупним искуством на околно становништво, са којим се и пословно највише повезивало. Социолошка анализа културног узрастања друштва, у фази његовог конституисања на ширем простору и у специфичним условима, несумњиво би установила својеврсне законитости и одлике историје овога доба.

У територијално увећаној и међународно признатој Црној Гори обезбјеђивани су услови за развитак модерне државе и стварање грађанског друштва — новог чиниоца људске заједнице, која ће у извјесној мјери и даље носити обиљежја карактеристична за живот у племенима и односе међу њима. Основни услови за појаву такве друштвене снаге и квалитативно новог у њеној свијести о потребама и могућностима развитака земље у цјелини поступно су стварани. У све гушће насељеним градовима и њиховој непосреднијој околини оспособљавани су носиоци управне, судске и друге власти у земљи. Услови за развитак привреде, нарочито трговине, било је све више. Нове саобраћајнице, на свим правцима у земљи и према мору, у томе су свакако много значиле (од 1879. до 1910. изграђена су 464 km колских путева и 2 крчаника, 28 већих и мањих мостова и неколико других привредно значајних објеката). Школе и курсеви оснивани у тек ослобођеним градовима снажније су утицали на образовање градског становништва и припрему за нова занимања (само у основним школама у шест таквих насеља школске 1885/1886. године, на примјер, учила је петина свих школованих у земљи).

стицање сопствене и све богатије праксе у привредном и уопште у друштвеном животу, свакако највише у градским насељима, све јаче је утицало на развијање пословних односа, новијих схватања и веће одговорности грађана према интересима међународно признате земље као цјелине. Унапређивањем друштвених односа на ширем плану и на повољнијим материјалним основама убрзаван је и процес друштвеног диференцирања, који је, уз остале чиниоце, условљавао и појаву политичких борби и отпоре бирократском и аутократском систему власти у земљи.

Doko D. PEJOVIĆ

L'INFLUENCE DE L'EXPANSION TERRITORIALE SUR LE
DEVELOPPEMENT CULTUREL DU MONTENEGRO

Résumé

Un Etat reconnu sur le plan international et indépendant, possédant désormais un territoire beaucoup plus étendu et des villes sur le continent et le littoral, offrait à coup sûr des conditions plus propices à l'épanouissement de la vie politique, économique et culturelle. Sur un territoire plus vaste, avec une population plus nombreuse, aux confessions et coutumes différentes, les organes centraux de l'Etat et les autres autorités pouvaient déployer une activité plus intense et plus substantielle dans le domaine de l'éducation comme dans les autres. L'initiative sociale, surtout dans les villes, se voyait imprimer elle aussi une impulsion plus forte. Un trafic plus développé sur de nouvelles voies de communication et dans toutes les directions, vers l'intérieur et vers la mer, incitait davantage les populations à s'instruire, à acquérir de nouvelles connaissances et de nouvelles habitudes.

Après 1878, on vit arriver des autres pays yougoslaves des gens cultivés qui travaillèrent plusieurs années au Monténégro comme instituteurs, professeurs, rédacteurs de diverses publications, etc. Les journaux, les revues, les livres et les ouvrages traitant de la santé et de la culture du sol pouvaient être édités en un plus grand nombre d'exemplaires et trouvaient de nouveaux lecteurs. On prit dès lors davantage conscience de l'importance du travail et des responsabilités face aux intérêts d'un pays reconnu et plus grand dont les responsables avaient proclamé l'égalité en droits de tous les citoyens, sans considération d'appartenance religieuse et ethnique.

